

**“MATENADARAN”
MASHTOS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS**

BANBER MATENADARAN

19

**Edited by
Hratchia Tamrazyan**

**“Nairi” publishing house
YEREVAN – 2012**

**“МАТЕНАДАРАН”
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМ. МАШТОЦА**

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

19

**Под редакцией
Рачья Тамразяна**

**Издательство “Наири”
ЕРЕВАН – 2012**

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

19

Խմբագրության մը՝
ՀՐԱԶՅԱ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆԻ

«ՆԱԻՐԻ»
ԵՐԵՎԱՆ – 2012

լույս է տեսել «Մեսրոպ Մաշտոցի երեք գաղտնիքը կամ Կովկասի ճին ֆրիստոնեական այբուբենների ծագումը» (Les trois Secrets de Mesrop Machtots ou la Genèse des Alphabets paléochrétiens du Caucase I) շարքի առաջին հատորը՝ «Երկաթագիր կամ ինչպես ծնվեց հայոց այբուբենը» (Erkataguir ou Comment naquit l'alphabet arménienne, *Sankt Augustin: Academia Verlag, 2010*):

Սերգեյ Մուրավյովը դասական բանասիրության մասնագետ է: Նրա աշխատությունները նվիրված են հույն մեծ փիլիսոփա Հերակլիտոսի ժառանգությանը: Հերակլիտոսի ամբողջական գործ չի պահպանվել: Եվ ահա Մուրավյովը ձեռնարկել է քսան հատորանոց մի շարք, որից տասն արդեն լույս են տեսել նույն *Academia* հրատարակչությունում: Այն ամփոփում է փիլիսոփայի կյանքի և հայացքների մասին պահպանված՝ անտիկ աղբյուրների բոլոր տեղեկությունները, ինչպես նաև այլ հեղինակների մեջբերումները նրա գործերից, մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ:

Մուրավյովի մյուս հետաքրքրությունը հայ գրերի ստեղծումն է. այդ թեմայով նա զբաղվում է երկար տարիներ: Իր ուրույն տեսակետին նա ժամանակին հոգվածներ է նվիրել՝ Ֆրանսերեն և ռուսերեն լեզուներով (*Revue des études arméniennes, 14, 1980, 55-111, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1980, 2, 221-240, 1985, Литературная Армения, 2, 83-102*), որոնք բանավեճի տեղիք տվեցին: Նա ի վերջո մշակեց իր տեսակետը, լրացրեց այն անհրաժեշտ հարակից նյութերով, և լույս ընծայեց խնդրո առակա հատորի ձևով:

Գրքից հետևյալ մեջբերումն անմիջապես պարզաբանում է հեղինակի տեսակետը. «Եզրակացություն. հայկական այբուբենն արտաքին՝ գրաֆիկական ձևի առումով չի սերում իր ժամանակի որևէ այլ այբուբենից, մինչդեռ ներքին ձևի՝ տառերի հնչյունական արժեքի և դասավորության առումով կրում է հունական այբուբենի ուժեղ ազդեցությունը: Այն մեկ մարդու՝ հանճարեղ լեզվաբան Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքի գործն է: Նա այբուբենի է վերածել քսան նիշերից բաղկացած ծածկագիր գիրը՝ կատարելագործելով նշանագրերը և ավելացնելով իր ստեղծած տասնվեց տառը: Նրա կիրառած գործողությունները մատնում են գրչության օրենքների ապշեցուցիչ վարպետություն, տառերի գծագրության բնածին զգացողություն և լեզվի հնչյունական կառուցվածքի՝ իր ժամանակի համար բացառիկ խորը ընթրում» (էջ 72):

«Մածկագիր գիր» է Մուրավյովը կոչում «դանիելյան նշանագրերը»:

Այբուբենի դասավորությունը լրիվ հետևում է հունարենին (ի դեպ հունարեն Ա-ի գիմադ Ղ տառն է), միայն վերջին երկու՝ $\Psi - \Omega$ տառերը շունեն հայերեն համարժեք, և հայերեն մնացած տասնչորս տառերը բաշխված են հունարեն տառերին համապատասխանող տառերի միջև: Միայն Φ տառն է ձևով հիշեցնում հունարեն Φ տառը:

Մուրավյովը նշում է այն փաստը, որ ժամանակին առաջադրվել են հայերեն տառերի տարբեր նախօրինակներ՝ հայկական գրի մի տեղական վատ ավանդված տարբերակ, Ավեստայի գիրը, «հայկական մանիքեական գիրը», եթովպականը, նաև այլ էկզոտիկ գրեր, ինչպես նաև հունարենը:

Մուրավյովը նկատում է, որ հունարեն տառերին համապատասխանող տառերից յուրաքանչյուրը բաղկացած է գլխավոր տարրից՝ **Ս** (Ա, Զ, Մ, Ս տառերը), **Բ** (Բ, Ը, Ն, Տ տառերը), **Օ** (Գ, Թ, Փ տառերը), **Ղ** (Դ Կ Պ, Ք տառերը), **Ո** (Ե, Լ, Ռ, Ո տառեր), և երկրորդական տարրերից՝ – (Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Ի տառերի հորիզոնական գծիկը), – (Զ, Ը, Թ, Կ, Լ տառերի ներքևի հորիզոնական գծիկը), – (Մ, Ն, Ք, Պ, Ռ թերևս նաև Շ տառերի վերևի հորիզոնական գծիկը), **Վ** (ներկա է Ս, Տ, Փ, Ք տառերում): Հինգ գլխավոր և չորս երկրորդական տարրերը դասավորված են ինչպես «Պյութագորասի» բազմապատկման աղյուսակում: Հինգ հիմնական և չորս երկրորդական տարրերով Մուրավյովը կազմել է քսան տառերից բաղկացած այբուբենի «պրոտոսխառեմը», որ, նրա կարծիքով հենց հայ պատմիչներից հայտնի «դանիելյան նշանագրերն» են: «Դանիելյան նշանագրերը» ծածկագիր էր, հեշտ հիշվող համակարգ: Մածկագրերը կարգալու համար չեն, այլ թաքցնելու ինչ-որ գրված բան. դրանք տառադարձում են մեկ այլ գիր: «Դանիելյան ծածկագրերը» ծածկագրել են մեկ այլ՝ քսան նշանագիր ունեցող լեզու: Դանիելը, կամ Վահրիճը, կամ Հարելը կարծել է, որ այդ քսան տառին կարելի է վերագրել հունարեն այբուբենի հնչյունական արժեքները, և կստացվի կատարյալ այբուբեն: Հունարեն քսանչորս տառից զանց են առնվել չորսը՝ ի-ի համարժեք ι , ϵ -ի համարժեք υ , \omicron տառը, քանի որ որպես α -ի համարժեք է ω , նաև ξ տառը, որը = $k+s$:

Առանձին նկարագրված է հունարենում զուգահեռ շունեցող շփական և պայթաշփական բաղաձայնների համար Մաշտոցի կիրառած գրաֆիկական լուծումները, որոնց թվում որոշակի նիշերը 90 կամ 180 աստիճանով որոշակի կողմ շրջելն է:

Հիմնական շարադրանքից բացի, որ կազմում է 73 էջ, Մուրավյովի գիրքն ունի ընդարձակ հավելվածներ (էջ 73-225) I. «Տեսական հնչույթաբանությունն առնչվող տեղեկություններ», II. Այբբենական գրաբանության տեսություն, III. Հների քերականությունն ու Մեսրոպ Մաշտոցը, IV. Հայկական այբուբենի ծագումը. երկու դար վիճաբանություն, V. Դանիելյան նշանագրերի նախահամա-

կարգի մաթեմատիկական անհնարինությունը, VI. V-VI դարերի հայկական հնագրության ակնարկ, VII. Հայկական այբուբենի ծագման մասին հին վկայությունների գիվանի ուրվագիծ. այդ գիվանը ներառում է Փիլոստրատոս (II-III դդ.), «Ապոլլոնիոս Տրանացու կյանքը», Հիպոլիտոս Հոնմեացի (III դ.), «ժամանակագրություն» և նրա անանուն լատիներեն թարգմանությունը, Ագաթանգեղոս (176), Գեորգ Ակուլացի (քոչվոր արարների եպիսկոպոս), «Հեսուի նամակը հայերին ուսուցանած Գրիգորի մասին» (714 թ.), Վարդան Բարձրաբերդցի/Արևելցի՝ «Հուաքումն պատմութեան», Կորիւն՝ «Վարք Մաշտոցի», Մովսէս Խորենացի՝ «Հայոց պատմութիւն», Ղազար Փարպեցի՝ «Հայոց պատմութիւն», Դաւիթ Հարքացի՝ «Իմաստութիւն Դաւիթ Քերզողի», Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողկի՝ «Տիեզերական պատմութիւն», Սամուէլ Անեցի՝ «Հուաքմունք ի գրոց պատմագրաց», «Ոսկեփորիկ», Կիրակոս Գանձակեցի՝ «Հայոց պատմութիւն», Մխիթար Այրիվանեցի՝ «Հայոց պատմութիւն», Տեր Իսրայելի «Յայսմաւորք»:

Վերջում կցված է 350 և 450 թվականների միջև հայոց պատմության համառոտ ժամանակագրություն՝ 451-700 թվականների հավելումով, նյութերի ցանկ և գրականություն:

Գրքի սկզբում իր «երկու խոսքն» է կցել՝ անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով, հայտնի ձեռագրագետ ու հնագրագետ Տիգրան Կույումջյանը: Նա գրում է.

«Մեսրոպ Մաշտոցի երեք գաղտնիքը կամ Կովկասի հին քրիստոնեական այբուբենների ծագումը» շարքի առաջին հատորը՝ «երկաթագիր կամ ինչպես ծնվեց հայոց այբուբենը», փորձում է վերծանել հայկական այբուբենի ստեղծման հետևում թաքնված ծածկագիրը, կամ ավելի ճիշտ՝ մանրակրկիտ կերպով բացատրում է 36 տառի «գյուտի» կամ ստեղծման նշանակալի գործընթացը. այդ տառերն օգտագործվել են գրելու համար մի զարգացած լեզվով, որը մինչև V դարի առաջին տասնամյակը բանավոր էր մնում: Չնայած սա գիտնականի ձեռքով այբուբենի ստեղծման առաջին դեպքը չէ, Սերժ Մուրավյովն այնուամենայնիվ ցույց է տալիս նրա բացառիկությունը այբուբենների պատմության մեջ: Բարդ պատմությունը և հայերեն տառերը ստեղծելու համար Մեսրոպի ձեռնարկած անհրաժեշտ քայլերը ներկայացնելու ընթացքում հեղինակին հաջողվում է վերականգնել ավելի վաղ այբուբեն՝ նշանագրերի այն շարքը, որ ժամանակակիցներն անվանել են Դանիելյան գրեր: Մեսրոպ Մաշտոցն օգտագործել է դրանք ասորի քահանա Դանիելից ստանալուց հետո, սակայն թողել, համաձայն Կորյունի գրած իր ուսուցիչ Մաշտոցի կենսագրության, քանի որ դրանք լրիվ չէին համապատասխանում հայերենը ճշգրիտ գրի առնելու խնդրին: Վաղ տառերի այս անբավարար վիճակն է, որ ստիպեց Մաշտոցին հորինելու մի ավելի լիարժեք այբուբեն՝ այնքան հարմար հայերեն գրելուն, որ այսօր էլ, նրա ստեղծումից 1600 տարի անց, այն մնում է, փաստորեն, անփոփոխ տառերի գասավորությամբ ու հնչյունական արժեքով:

Մերժ Մուրավյովը վստահ էր, որ այբուբենի միջուկը կազմող «հունարենից ներշնչված» քսան տառը հենց Դանիելի ստեղծած կամ գոնե Մաշտոցին նրա տրամադրած գրերն էին: Այս միջուկ այբուբենն էր, որի անբավարար լինելը պարզ դարձավ ժամանակի ընթացքում և որը հայտնագործողը փոփոխության ենթարկեց ու լրացրեց, ստեղծելով մի այնպիսի կատարյալ շարք, որի՝ հայերեն գրելուն հարմար լինելը ապացուցվեց դարերի ընթացքում: Մեր հեղինակը մանրակրկիտ ձևով նկարագրում է թե՛ Դանիելյան, թե՛ Մեսրոպյան գրերի ստեղծման ընթացքը: Բացատրությունը զուգընթաց նա ինքն է անում այն հարցադրումները, որոնք կարող են ծագել ցանկացած խելացի քննադատի գլխում, առաջին հայացքից համարձակ, նույնիսկ հանդուգն թվացող ենթադրությունների այս շղթայի վերաբերյալ: Այդ ամենը զուգակցվում է գծագրերի և նկարների հարուստ ու համոզիչ շարքով, որի նպատակն է տեսողական պատկերներով ամրապնդել այն հագեցած մտավոր ճամփորդությունը, որին նա տանում է իր ընթերցողին...

Այս ուսումնասիրությունը հեշտ կամ արագ բան չէր, սակայն ընթերցելով գիրքը, մարդ համակվում է մի զգացումով, ասես Մերժ Մուրավյովն ինքն էլ հայտնություն է ունեցել՝ համեմատելի Մաշտոցին պատահածի հետ, ինչը նրան թույլ է տվել թափանցելու սրբի մտավոր աշխարհը: Բոլոր հայերը սուրբ են համարում Մաշտոցին և հայոց տառերը: Նրան և գրերի վաղ շրջանին թերևս ավելի շատ գիտական աշխատություններ են նվիրվել, քան հայ մշակույթի որևէ այլ բաղաձառի: Հետևաբար ցանկացած գիտնական, հատկապես ոչ հայ, որը կհանդգնեց հայկական գրերի ստեղծումն ու զարգացումը բացատրող համակարգ առաջարկել, վտանգում է իրեն կանխակալ ակադեմիական շրջանակների առջև: Սակայն Մերժ Մուրավյովը մտորել և գրել է այդ թեմայի մասին սկսած 1970-ականներից, երկու նախնական հոդված հրատարակելով 1980 թ.՝ ֆրանսերեն *Revue des Études Arméniennes*-ում և ուսեսերեն «Պատմա-բանասիրական հանդեսում»: Դրանից հետո նա հղկել և երբեմն փոփոխել է իր վերլուծությունը՝ ի վերջո այս կարևոր գիրքը լույս ընծայելու համար: Ավելին, նա զբաղվել է մանրակրկիտ հավելյալ գլուխներ գրելով՝ յոթ հավելված, որ վերաբերում են նրա ուսումնասիրության կարևորագույն հարցերին: Սա անհրաժեշտ հիմք է ապահովել ոչ մասնագետի համար (ըստ հեղինակի), սակայն փաստորեն առաջադրում է հարցի պատմության արժեքավոր վերագնահատում, անդրադառնալով հնչյունաբանությանը, քերականությանը, XIX և XX դարերում Մաշտոցի և նրա այբուբենի ուսումնասիրությանը, հայկական հնագրության հուշարձանների ներկայացմանն ու վերլուծությանը և նրա ստեղծմանը ժամանակակից կամ այն նկարագրող աղբյուրների գրեթե սպառիչ վերարտադրմանը՝ զբաբար սկզբնադրով և ֆրանսերեն թարգմանությամբ:

Մերժ Մուրավյովի վերոհիշյալ հոդվածները քննադատվել են մերժողական գիրքերից: Անկասած կգտնվեն մարդիկ, ովքեր կառարկեն նրա խորունկ գի-

տական քննության այս կամ այն մանրամասին, սակայն ամբողջության մեջ նրա մեկնաբանման համակարգը շափազանց հզոր է, շափազանց համոզիչ, որպեսզի վնասվի իր առանձին տարրերից: Այս գրքի ամենից շանասեր ընթերցողները գիտնականներն են լինելու, շնայած լայն ընթերցողին դիմելու նրա հավակնությանը: Բոլորիս պարտքն է լինելու պատկերացնել, թե արդյո՞ք հնարավոր է հղկել և բարելավել Սերժ Մուրադյովի գաղափարները, և թե ինչպես կարելի է դա անել: Ինչպիսի թերություններ էլ այն ունենա, եթե այդպիսիք գտնվեն, «երկաթագիր»-ն այն բացառիկ արժանիքն ունի, որ վերջապես ներկայացնում է հայերենը գրի առնելու և մի հրաշալի գրականության ծաղկում ապրելու գործիքը կատարելության հասցնելու համար Մաշտոցի ու նրա նախորդի ձեռնարկած քայլերի ընդգրկուն բացատրությունը»:

Տիգրան Կույումջյանի վերլուծությանն ընթերցողին ծանոթացնելուց հետո, մնում է ավելացնել, թե որքան էլ բարդ թվա Մուրադյովի տեսությունը (նրա առաջադրած որոշ աղյուսակներ ու հաշվարկներ դժվարընկալելի են բանասերի համար), որքան էլ ոչ ավանդական (չէ՞ որ, ինչպես Կ. Յուզբաչյանն է նշել⁵, նրանում բավարար չափով հաշվի չեն առնված պատմամշակութային հանգամանքները, ինչն ավանդական մոտեցման կարևոր պահանջ է), այն թողնում է լիովին տրամաբանված, առկա փաստերին շահկասող և կուռ մի կառույցի տպավորություն:

⁵ К. Юзбашян, «Новая попытка истолковать происхождение армянского алфавита: открытия или заблуждения?». - «Պատմաբանասիրական հանդես», 1982, N 1, с. 177-184. К. Youzbachian, Une nouvelle hypothèse sur l'origine de l'alphabet arménien. - "Revue des études arméniennes". Paris, 1983 Vol. XVII.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հրաչյա Թամրազյան	Մաշտոցի խորհուրդը	5
Հրաչյա Թամրազյան	Ստեղծագործ անհատի և արվեստի տեսության խնդիրները Մեսրոպ Մաշտոցի «Հանախապատում նառերում»	9
Ալբերտ Մուշեղյան	Գրիգոր Լուսավորչի անվան և պաշտամունքի խորհրդապաշտական արգելքը 430-ական թթ. ասորի կաթողիկոսների օրոք	21
Արծրուն Սահակյան	Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» III գրքի կառուցվածքը և մաշտոցապատումի խնդիրը	45
Թեո Մաարբեն Վան Կինթ	Սիամանթոյի՝ սուրբ Մեսրոպին նվիրված բանաստեղծությունների շուրջ	65
Անահիտ Մխիթարյան	Պսակի կարգն ըստ «Մաշտոց» ծիսական ժողովածուների	73
Alessandro Orengo	La tiezeragitowt' iwn d' Anania Sirakac' i et l' ele alandoc' d' eznik kolbac' i	87
Օլգա Վարդազարյան	Գրիգոր Նյուսացու «Երգ երգոց»-ի մեկնության նախաբանը որպես մեկնողական ծրագիր եվդրա հայերեն բարգմանությունը	97
Թովիկ Քոչարյան	Պատմության դիտավորությունը Ս. Մովսես Խորենացու պատմագիտական հայեցակարգում....	111
Հակոբ Քյոսեյան	Հովհան Ոսկերեանի՝ Երեմիայի մարգարեության մեկնության նորահայտ հայերեն բարգմանությունը	141
Կարեն Մաթևոսյան	Հավուց Թաոի գրչության կենտրոնը	159
Վարդի Քեչիշեան	Հավեպի գրչութեան կեդրոնը	173
Լուսինե Բարսեղյան	Աբրահամ րաբունապետ բազմաշնորհ արվեստագետը (XV դ. երկրորդ կես - XVI դ. սկիզբ) ...	205
Ավետ Ավետիսյան	Մանրանկարիչ Հովհաննես Խիզանցի	221
Գոնարա Կարապետյան	Ամիրդովլաթ Ամասիացին միջնադարյան հայ բժշկագիտության խոշոր տեսաբան	247
Քրիստինե Կոստիկյան	Բժշկությանը վերաբերող պարսկերեն ձեռագրերը Երևանի Մատենադարանում	263
Աստղիկ Մուշեղյան	Հայ հոգևոր երաժշտությունը XV-XVII դարերում	269
Արուսյակ Թամրազյան	Թիվը որպես գեղագիտական, հանաչողական հենմ հայ միջնադարյան արվեստի տեսության մեջ	293
Վարդան Դերիկյան	«Գանձարան» ժողովածուի «Համարեն մարգարեիցն» կանոնը	311
Շահն Աբեղա Անանյան, Լուսինե Թումանյան	Մատենադարանի ֆարացած ձեռագիրը (ՄՄ Հ ^մ 2375). Թեոդորեոս Կյուրացու սաղմոսաց մեկնության հայերեն բարգմանության մի նոր վկայություն	321

Գոհար Մուրադյան	Լատինարան հայերենի առնչությունը հունարան հայերենին. արդի հայերեն բերականական տերմինարանության ծագումը	341
Ալբերտ Մակարյան	Նորահայտ էջեր Օտյանների գերդաստանից	359
Վ. Կատվայան	Բայի սերը Բայազետի բարբառում	379
Տաթևիկ Մանուկյան	Միջնադարյան հայկական բերականությունների մեջ լեզվաբանական հասկացությունների և հատկանիշների դասակարգումը ծառերի տեսքով	389
Անահիտ Աստոյան	Հայերի ունեզրկումը Թուրքիայում 1918-1923 թթ.	393
Արա Խզմայան	Արխիվային գործը Մատենադարանում. աշխատանքներ և հեռանկարներ	419
Գոհար Մուրադյան	Գրախոսություններ	427

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 19

BANBER MATENADARAN

Volume 19

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 19

*Էջագրուժը, նկարների և համակարգչային ձևավորումը Շողիկ Զադոյանի
Սրբազրիչ՝ Նուայր Ղազարյան*

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

«Նաիրի» հրատարակչություն

ք. Երևան – 375009, Տերյան փ. 91